

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 002.2:091:003.349 (0.026.2)"15"

*О. М. Гальченко,
кандидат історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

АТРИБУЦІЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРВИННОСТІ ОПРАВИ ПРИ ОПИСУВАННІ КИРИЛИЧНИХ РУКОПИСНИХ КНИГ XVI СТ.: СПОСТЕРЕЖЕННЯ КОДИКОЛОГА

Висвітлено питання атрибуції первинності та вторинності оправ при описуванні кирилических рукописних книг XVI ст. Основну увагу приділено шкіряним оправам як найпоширенішим у зазначений період. При розгляді конструктивно-технологічних ознак датованих оправ кирилических рукописних книг виділено ряд основних ознак, на які слід звертати увагу для більш точної атрибуції первинних оправ та оправ пізнішого часу. На прикладах з власного досвіду показано, як шляхом візуального огляду блока рукопису та складових елементів його оправ можна визначити її первинність чи вторинність.

Ключові слова: атрибуція книжних оправ, оздоблення книжних оправ, конструктивно-технологічні ознаки датованих оправ кирилических рукописних книг, тиснення на оправках кирилических рукописних книг.

Первинні оправки середньовічних кирилических рукописів – одна з найменш досліджених галузей української кодикології. В бібліотечних каталогах, у кращому випадку, зазначається наявність оправки на рукописній книзі. Дещо більше інформації подають описання оправки у друкованих каталогах рукописних книг, проте й вони не дають повного уявлення про техніко-конструктивні особливості оправки. Описання поля «оправка» в існуючих базах даних на кирилическу рукописну книгу практично не відрізняються від описань оправки у друкованих каталогах. Певною мірою при виявленні давніх оправки можуть допомогти вказівки на первинність оправки та час її створення, але їх не завжди наводять в описаннях.

Оправи на кириличних рукописних книгах XVI ст., залежно від часу та місця створення, поділяються за національним або регіональним походженням і, в свою чергу, можуть розрізнятися як технікою оправлення, так і характером оздоблення. Атрибуція оправ рукописних книг і досі залишається значною проблемою для археографів та кодикологів. Існуючі на сьогодні методичні рекомендації з описування оправ кириличних рукописних книг [1, 2] не можуть бути використані для вирішення питань атрибуції більшості оправ, створених на українських землях за часів Середньовіччя та Нового часу.

Дослідження середньовічних оправ, створених в Україні, – справа досить складна. Бурхливі події нашої історії – війни, навали, повстання та революції – нанесли невиправні втрати національному книжному надбанню. Крім того, перебування українських земель у складі інших держав наклало певні особливості на інтролігаторське (палітурне) ремесло та мистецтво оздоблення оправ, перш за все, з погляду культурного впливу та побутування книг. Значна частина рукописно-книжної спадщини України нині зберігається поза її межами – у книгозбірнях Росії та Польщі.

Головна складність вивчення кириличних середньовічних оправ, і українських зокрема, полягає в тому, що більшість оправ, які дійшли до сьогодення на кириличних рукописних книгах, створені значно пізніше, ніж самі рукописи. Відсоток первинних оправ, що залишилися від тих часів, досить незначний, хоча й більший, ніж за попередні століття. Аналіз первинних оправ рукописних книг XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка та Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (далі – НМЛ) показав, що суто українські оправи серед них не перевищують 3–4% від загальної кількості рукописів зазначеного періоду. Саме в цих трьох збірках зосереджено основний масив рукописних книг XVI ст., що збереглися на теренах України. Вони і стали основою для виділення основних ознак, які можуть допомогти археографам та кодикологам при атрибуції первинності чи вторинності оправ¹.

¹ До вторинних оправ відносяться всі наступні оправи, які книги отримують при переоправленні за час свого побутування.

На рукописних книгах XVI ст. найчастіше зустрічаються такі типи оправ:

1) *суцільнокриті* – шкіряні, тканинні (оксамитові, полотняні, коленкорові), картонні. Основні різновиди оправ, що потребують атрибуції в процесі описування, – це шкіряні та тканинні (полотняні, оксамитові) оправи, які відомі ще з сивої давнини. Оксамитові оправи характерні для напрестольних Євангелій і на вжиткових оправах не зустрічаються. Картонні та коленкорові оправи поширюються в Україні в XIX ст. Останні характерні для вторинних оправ, створених у XIX ст. Переважна більшість рукописних книг XVI ст. має шкіряні оправи. Вони можуть бути як первинними, так і вторинними. Саме на атрибуції цих оправ ми й зупинимося детальніше;

2) *малярські оправи* – це умовна назва оправ, кришки яких поволочені шкірою або рядниною і зверху заґрунтовані левкасом, на який нанесено малярські зображення, виконані в техніці іконопису та живопису. Вперше вони були виявлені в Україні наприкінці минулого століття в збірці рукописних книг НМЛ [3]. Оправи цього типу мали поширення в Західній Україні, Новгороді та Пскові у XVI–XVIII ст. Сьогодні вже відомо близько 40 таких оправ. Конструкція та способи виготовлення цих оправ ще потребують ґрунтовного вивчення. Для їхньої атрибуції можна рекомендувати статті С. В. Зінченко, яка є першовідкривачем цього типу оправ та їхнім першим дослідником [4–7];

3) *складені оправи з кутиками або без них* – шкіряні та тканинні – отримують поширення наприкінці XVIII–XIX ст. і характерні для книг, що заново переоправлялися. Їхня атрибуція зазвичай не викликає труднощів.

Причин, що призводили до необхідності повторного переоправлення як рукописних, так і друкованих книг, було декілька.

Це природне старіння паперу та матеріалів, з яких складається книга. Папір, на відміну від пергамена, більш дешевий, але менш міцний писальний матеріал, і це має неабияке значення для збереження рукописних книг, писаних на папері. Шкіряні оправи при активному використанні без повторного переоправлення витримують, за нашими спостереженнями, приблизно 50–100 років. Сліди поновлення мають 95% старих книг з вторинними оправами. Тканинні оправи витримують значно менше. Тому не дивно, що оправи деяких рукописних книг переоправлялися та поновлювалися по кілька разів за час свого побутування.

І все ж найбільшої шкоди рукописним та друкованим книгам наносили війни та пожежі, які призводили не тільки до пошкоджень книг, але й до втрат, про що свідчить як фізичний стан книг, так і їхня кількість, що дійшла до сьогодення.

Окрім перерахованих причин, у XVIII–XIX ст. з'являється ще одна. Її поява пов'язана з активним розвитком колекціонування книг та антикварної торгівлі раритетними виданнями, коли давні рукописні книги відновлювалися в «первинному вигляді» у відповідності до тогочасних смаків та уподобань власників книг – антикварів та колекціонерів. Найчастіше подібне відновлення призводило до заміни первинних оправ новими, конструкція яких не сприяла подальшому збереженню книги, а іноді навіть прискорювала її руйнування.

На оправах кирилических книг не прийнято було зазначати час їхнього створення. Подібна практика зустрічається здебільшого на оправах, датованих XVII ст., та й то не часто. На оправах рукописів XVI ст. з фондів ІР НБУВ нам трапився тільки один випадок, коли дата створення рукопису була відтиснута на верхній кришці.

Анонімність оправ не дає змоги в більшості випадків співвіднести окремі збережені зразки високохудожніх оправ з конкретними інтролігаторами, прізвища яких відомі з актових документів. Винятом є оправи, створені інтролігаторами, які працювали в друкарні Києво-Печерської Лаври (далі – КПЛ) у XVII–XVIII ст. На них досить часто зустрічаються підписи граверів, які різали кліше для оздоблення оправ тисненням¹, а також власноручні підписи майстрів-інтролігаторів на форзацах оправ².

Зазвичай згадки про повторне переоправлення рукописних книг наводяться у записах, які лишали на сторінках власники книг. Наприклад, подібні записи досить часто зустрічаються на рукописних

¹ Підписи граверів – це, переважно, монограми з двох, зрідка з трьох літер, що розміщуються зазвичай в нижній частині відбитка (середника або косинця). Лише іноді зустрічаються підписи у вигляді окремих імен або імені з прізвищем майстра. Деякі з них співпадають з підписами, залишеними на своїх роботах відомими українськими граверами, які працювали в лаврській друкарні, зокрема Федором Левицьким, Ілією, Григорієм Поповим та Іваном Зубрицьким.

² На сьогодні виявлено 114 оправ з підписами, які можна співвіднести з іменами або ініціалами 78-ми майстрів, які їх виконали. Підписи ставилися завжди в одному і тому самому місці – знизу форзацного аркуша, приклеєного до нижньої кришки оправи [8, с. 48, 107–113].

книгах зі збірки рукописів бібліотеки КДА. Час переоправлення цих книг – рік та місяць – зазначався на верхньому форзаці. У тих випадках, коли кошти на оправлення та поновлення книг виділялися приватно, в записах обов'язково вказувалося прізвище особи, чиїм коштом виконувалися роботи. Зокрема, саме з таких записів відомо, що в 1808 р. коштом Іренея Фальковського була заново оправлена частина книг з бібліотеки КДА. Іноді київські палітурники (XIX ст.) лишали на вільних аркушах форзаців у вигляді сліпого тиснення свої печатки, на яких зазвичай наводилася адреса палітурної майстерні, а подекуди й прізвище палітурника. І все ж таки більшість оправ на рукописних книгах потребує всебічного аналізу з метою встановлення часу їхнього створення.

При укладанні в IP НБУВ каталогу та бази даних рукописних книг XVI ст. була здійснена спроба визначити ознаки, на які потрібно звертати увагу при виявленні первинних оправ та атрибутуванні оправ пізнішого часу. При визначенні первинності та вторинності оправи рукопису шляхом візуального огляду книги аналізують стан книжного блока (збереженість аркушів, шиття, обрізи, каптали, спосіб кріплення кришок до блока) та складових його оправи (кришок, покриття), характер та тип оздоблення.

Аналіз стану книжного блока

При проведенні аналізу книжного блока рукописної книги треба звернути увагу на таке:

- 1) чи поновлювалися (реставрувалися) пошкоджені та втрачені частини аркушів блока;
- 2) чи відновлювалися втрачені аркуші та текст на них;
- 3) чи перешивався рукопис;
- 4) чи обрізався блок рукопису заново;
- 5) чи відповідає спосіб кріплення кришок до книжного блока часові написання рукопису.

Розглянемо кожну з наведених вище ознак більш детально.

На вторинність оправи вказують:

- наявність різноманітних за формою і розташуванням паперових наклейок, якими укріплювалися ветхі та надірвані поля аркушів;
- відновлення втрачених частин рукопису (окремих аркушів або їхніх частин) папером іншої якості з поновленням тексту шляхом дописування;

– поновлення та укріплення втрачених корінцевих фальців зовні та в середині зшитків. Наявність наклеюваних уздовж корінця є прямою вказівкою на те, що блок рукописної книги заново перешивався, а значить і переоправлявся;

– вставлені в блок чисті аркуші замість втрачених, текст на них може бути заново дописаний чорнилом іншого кольору. Якщо на вставлених аркушах збереглися філіграні, то час переоправлення книги можна визначити навіть у межах окремих десятиліть за допомогою альбомів філіграней;

– фабричні каптали (каптална стрічка) замість капталів ручного виготовлення.

У різні часи для укріплення та нарощування аркушів використовувалися смужки паперу різних видів, якості та кольору. До XVII ст. включно папір для нарощування та укріплення аркушів рукопису підбирали за кольором паперу, що правив за основу для рукопису¹, а текст при нарощуванні втрачених частин аркушів намагалися заклеювати якомога менше. Заклеєні частини тексту іноді відновлювалися шляхом дописування слів або окремих літер у місцях заклеювання. У XVIII–XIX ст. відновлення аркушів часто виконується вкрай неохайно – заклеюються значні частини тексту без його поновлення. Для нарощування та укріплення аркушів у цей час починають використовувати макулатурний папір з рукописним текстом або навіть папір, що значно відрізняється за кольором та якістю від паперу рукопису. У XIX ст. для цього використовували чисто білий і навіть голубий папір.

Перешивання паперових рукописів ніколи не виконувалося по тих самих отворах, що й первинне шиття. Тому після перешивання блока на згинах зшитків лишалися «зайві» отвори (не задіяні в процесі зшивання блока), які можна побачити, якщо розгортати зшитки посередині. Залежно від виду первинного шиття «зайві» отвори можуть мати різну форму. Це можуть бути зарубки² або проколи.

¹ Зазвичай папір мав кремовий або жовтуватий колір і міг бути дещо світліший або темніший за колір основи рукописної книги.

² Зарубки – це спеціальні конусоподібні вирізи, які робилися на згинах (корінцевих фальцях) зшитків перед початком зшивання для полегшення протягування нитки через зшиток. Вони мали вигляд горизонтально розташованих ромбів, якщо зшиток розгорнути посередині, і характерні для пергаменних кодексів.

Зарубки застосовували при шитті «ланцюжком», вони характерні і для оправ кирилических книг, створених до першої половини XVI ст. включно. На українських рукописних книгах зарубки застосовували майже до третьої чверті XVII ст. При всіх інших видах шиття (крім шиття на врізні шнури) «зайві» отвори – це проколи. Якщо покриття на корінці втрачене, то ці «зайві» отвори проглядають на корінці блока у вигляді зайвих поперечних заглиблень. У XIX ст. зустрічаються випадки, коли для запобігання потовщенню блока в корінці при його повторному перешиванні корінцеві фальці зшитків не укріплювалися, а аркуші блока з'єднувалися між собою шиттям «на прокол»¹; потім блок заново обрізався. Внаслідок такого зшивання книжний блок погано розкривається. Вперше подібна практика скріплення блока була виявлена на повторних оправах кінця XVIII ст. Для первинних оправ XVI ст. такий вид зшивання книжних блоків не характерний.

Зазвичай після перешивання рукописні книги заново обрізувалися, а обрізи іноді оздоблювалися – переважно фарбувалися в синьо-зелений (смарагдовий), жовтий або червоний кольори. При повторному обрізуванні книжних блоків ширина полів аркушів зменшувалася на 15–20, а іноді й на 30 мм, особливо, якщо рукописна книга переоправлялася кілька разів. При цьому досить часто зрізалися частини колонтитулів, рубрикаційних знаків, порядкова нумерація аркушів, окремі елементи заставок та записів на полях. Відомі випадки, коли при обрізуванні блоків зрізали навіть частини рядків основного тексту рукописної книги. Іноді окремі аркуші книг по ширині дещо більші, ніж основна частина аркушів у рукопису. Це робилося, коли при переоправленні намагалися зберегти в процесі обрізування записи на полях аркушів.

З переходом на паперові кодекси зарубки не зникають, а продовжують використовуватися ще кілька століть.

¹ Шиття «на прокол» – вид шиття, при якому скріплення аркушів відбувалося методом прошивання блока ниткою через корінцеве поле. Зшитки блока та окремі аркуші, що вилітали з нього, підбиралися по порядку, у відповідності до тексту, та вирівнювалися по верхньому обрізу та корінцю. Вздовж корінця, в залежності від ширини корінцевого поля, на відстані 5–7 мм від краю робили чотири наскрізні отвори (іноді три або п'ять, залежно від висоти блока). Блок прошивався через отвори льняною або конопляною ниткою. Кінці ниток затягували та зав'язували так, що нитка, яка проходила між третім та четвертим отворами, опинялася між ними [9].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. все більше поширюється практика, коли при переоправленні блок рукопису не перешивався і не обрізався, а залишалися обрізи від попереднього оправлення. Такі обрізи, як правило, мають не завжди гладку (рівну) поверхню. Це пов'язано з тим, що в процесі використання блок міг деформуватися, нитки, якими скріплювалися зшитки, розтягувалися і, як наслідок, кріплення зшитків у корінці послаблювалося та порушувало з'єднання між ними, а поверхня обрізів (особливо бічного обрізу) ставала дещо жолобленою (неглибокі поздовжні жолобки утворювалися між зшитками і йшли вздовж всіх обрізів). У разі, якщо рукопис перешивався, але не обрізався, поверхня блока по бічному обрізу також ставала жолобленою.

Якщо книжний блок рукописної книги обрізався, то виготовлялися й нові каптали. Зазвичай спосіб виплітання капталів відповідав часові виготовлення повторної оправки. З другої половини XVI ст. переважаючим стає виплітання капталів з перпендикулярним розміщенням стібків. Подібні каптали застосовували навіть на початку XX ст., переважно при ручному оправленні книг для колекціонерів. Гладкий (шкіряний або тканинний) каптал або каптальна стрічка зустрічаються на оправах, реставрованих у XIX–XX ст. Для вторинних оправ до XIX ст. включно характерні плетені каптали, виготовлені ручним способом; фабричні каптали з каптальної стрічки виявлені тільки на оправах XX ст. У XIX ст. досить поширеною стає практика, коли каптали при переоправленні рукописних книг зовсім не ставилися.

Ще однією ознакою, що може вказати на вторинність оправки, є характер кріплення кришок до книжного блока. Нитяне кріплення зустрічається на оправах кирилических рукописів здебільшого до середини XVI ст., а на українських, афонських та деяких болгарських оправах – і в XVII ст. В останньому випадку дуже важливо перевіряти рукопис на первинність шиття блока. Наприкінці XVII ст. на українських оправах починає застосовуватися кріплення на клей¹, але вживається воно в поєднанні з готичним кріпленням. Подібне кріплення виявлене на оправах,

¹ Кріпленням на клей – умовна назва кріплення кришок до блока, при якому кінець шнура після протягування через останній отвір не закріплювався в кришках дерев'яним кілочком, а розтріпувався на окремі пасма і підклеювався до кришки. Для більшої міцності зверху розтріпані кінці шнурів заклеювалися смужками макулатурного паперу [11, с. 166, рис. 43].

виконаних у друкарнях КПЛ та М. Сльозки [10; 11, с. 166]. З часом кріплення на клей спрощується. Шнури вже не протягуються через отвори в кришці, а наклеюються безпосередньо на поверхню кришки з зовнішнього або внутрішнього боку і зверху для більшої міцності заклеюються смужкою паперу. Цей варіант кріплення на клей стає загальноживаним у XVIII–XIX ст. Його широко застосовують при переоправленні рукописних книг як при виготовленні оправ з картонними, так і з дерев'яними кришками.

Аналіз конструкції оправи

При атрибуції оправ важливо знати, які техніки оправлення та конструктивні особливості притаманні оправам описуваного періоду.

Первинні оправи кириличних рукописних книг XVI ст. можуть мати різну конструкцію залежно від часу написання рукопису: для першої половини століття характерні оправи, виконані за візантійською технікою оправлення, для другої – за готичною. Середина XVI ст. – це умовний рубіж в історії оправлення кириличних книг, коли відбуваються кардинальні зміни як у техніці їхнього оправлення, так і в зовнішньому оздобленні. Поширення нових технічних та естетичних уподобань на східнослов'янських землях відбувалося поступово і зайняло досить значний проміжок часу. В деяких регіонах Західної України та півночі європейської частини Росії візантійська традиція оправлення протрималася майже до кінця XVII ст. Значною мірою поширення нової, готичної, техніки оправлення пов'язане з поширенням книгодрукування і формуванням книжного ринку на східнослов'янських землях.

Для кожної з технік оправлення характерні також різні естетичні традиції оформлення та оздоблення шкіряних оправ. Для перехідного періоду – середина XVI – початок XVII ст. – характерним є одночасне поєднання на одній оправі ознак різних технік оправлення. Наприклад, у конструкції оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення, поряд з традиційними ознаками з'являються нові, не характерні для цієї техніки оправлення: шиття на шнурах, часткові скоси на зовнішніх ребрах кришок, пласкі реміні замість тричастинних. Також при збереженні основних ознак візантійської техніки оправлення з'являються дошки врівень з блоком, жолобки на ребрах кришок, каптали з «губочками». При оздобленні оправ одночасно застосовуються бордюрні басми та накатки для утворення обрамлення на кришках.

Для оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення, характерними є такі конструктивні ознаки: шиття ланцюжком, нитяне кріплення блока до кришок, зарубки на корінцевих фальцях, каптали з «губочкою», корінець – глухий, заокруглений, гладкий, обклеєний полотном по всій довжині, дерев'яні кришки врівень з блоком, торці кришок з жолобками або гладкі, покриття шкіряне або тканинне, дві шпенькові застібки на тричастинних ремнях по бічному обрізу. Для оздоблення оправ застосовували тільки сліпе тиснення. Довгий час вважалося, що первинні оправы українського походження, виконані в цій техніці, до сьогодення не збереглися. Але завдяки цілеспрямованим пошукам у книгозбірнях України, Росії та Польщі вдалося виявити групу первинних оправ XIV–XVII ст. українського походження, виконаних у зазначеній техніці оправлення. Нині відомо майже 100 українських оправ цього типу. Детальне кодикологічне вивчення дозволило співвіднести місце їхнього створення з конкретними регіональними монастирями Західної України та Буковини, а порівняльний аналіз з оправами подібного типу з інших країн дозволив локалізувати регіональні особливості конструкції та декоративного оформлення, характерні саме для українських оправ. Було навіть визначено декілька різновидів оправ за регіональним походженням. Рамки статті не дозволяють детально зупинитися на конструктивних особливостях останніх. Детальніше про конструкцію та характер оздоблення таких оправ можна довідатися з праць С. В. Зінченко, присвячених їхньому дослідженню [12–17].

Зовсім інші ознаки притаманні готичній техніці оправлення, що поширюється на східнослов'янських землях з другої половини XVI ст. Значною мірою цьому сприяли поява та поширення книгодрукування, а разом з ними і бурхливий розвиток книжкової торгівлі. Готичну техніку оправлення характеризують такі ознаки: шиття на шнури (одинарні або подвійні), плетені каптали без «губочок» з вертикальним розміщенням стібків, корінець – глухий, заокруглений, з битами, обклеєний смужками полотна тільки в проміжках між шнурами, дерев'яні кришки більші за формат книжного блока, з кантами та рантами, покриття шкіряне або тканинне, застібки на пробій на плоских ремнях, оздоблення – сліпе тиснення та тиснення золотом. Оправи подібної конструкції зустрічаються на рукописних книгах включно до кінця XIX ст.

На вторинність оправы вказує також і матеріал, що використовувався для кришок оправы. Слід пам'ятати, що, незалежно від техніки

оправлення, кришки оправ кириличних рукописів до кінця XVII ст. робилися винятково з дерева. Використання картону для виготовлення кришок починається на рубежі XVII–XVIII ст. спочатку в Україні [8], а в останній чверті XVIII ст. – у Росії. На оправах майстерні КПЛ кінця XVII ст. картон використовували спочатку винятково для оправ підносних видань у пудлах (футлярах). Тільки під кінець XVIII ст. він стає звичним явищем для оправ малоцінних книжок [18]. У XVIII–XIX ст. дерев'яні кришки зустрічаються в основному на оправах церковних книг, виконаних у традиціях XVII ст., або як наслідування старовині.

Кришки врівень з блоком з гладкими торцями або жолобками різної форми та довжини характерні переважно для оправ, виконаних за візантійською технікою оправлення, і на українських землях зустрічаються переважно до середини XVI ст., а на західноукраїнських – до останньої чверті XVII ст. Кришки, більші за розмір блока, – з кантами по всіх образах – починають використовувати разом з готичними оправами в Україні та Білорусі приблизно з другої половини XVI ст., у Росії – з кінця XVI–початку XVII ст.¹ Поява кантів на східнослов'янських оправах є характерною ознакою для західноєвропейської (готичної) техніки оправлення, що витісняє візантійську з поширенням книгодрукування на землях східних слов'ян. Відсутність чи наявність кантів на кришках оправи є важливими датуючими ознаками, що в сукупності з іншими конструктивними ознаками дозволяє досить точно встановлювати час створення оправи.

На рубежі XVII–XVIII ст. для кришок оправ починають використовувати макулатурний картон типу пап'є-маше, а у XVIII ст. усе більшого поширення набуває картон фабричного виробництва.

Колір фарбування шкіри також може вказати на час виготовлення оправи. У XVIII ст., крім рівномірного фарбування шкіри в один колір, починають робити фарбування крапом, під мармур та під корінь.

З поширенням готичних оправ на оправи кириличних рукописних книг починають ставити форзаци. До цього звороти кришок в оправах

¹ В. М. Щепкін та Є. Ф. Карський відносили появу кантів на оправах східнослов'янських кириличних книг до XVII ст. [19, с. 29–30, 20, с. 117], а С. О. Клепиков пов'язував з початком діяльності Московського Печатного двору наприкінці XVI ст. [21, с. 69].

не виклеювалися. Пришивні форзаци¹ зустрічаються як на первинних оправах другої половини XVI ст., так і на поновлених оправах. Різниця полягає лише в тому, що папір форзаців на первинних оправах був тієї самої якості та кольору, що й аркуші книжного блока, а на поновлених оправах він не тільки відрізнявся якістю, але зазвичай мав інший колір. Суцільнопаперовий прошивний форзац² найчастіше зустрічається в давніх рукописних книгах, оправи яких поновлювалися в XVIII–XIX ст., та на оправах рукописів, що датуються тим самим часом. Приклеїний форзац характерний для видань XIX–XX ст. і зустрічається лише в поновлених у цей час оправах давніх кодексів.

Застібки завжди були «слабким місцем» в оправах будь-якої конструкції. Вони найчастіше виходили з ладу (ламалися шпеньки та пробої, відривалися ремені та їхні наконечники) і були найпершими елементами оправи, що підлягали ремонту для запобігання їхнього подальшого руйнування. При поновленні застібок на тричастинному ремені (візантійська техніка оправлення) такі ремені зазвичай замінялися на пласкі. Колір пласких ременів на поновлених застібках найчастіше не співпадає з кольором покриття первинної оправи. Кінці пласких ременів прибивалися зазвичай одним або двома цвяхами; з XVI ст. досить часто під них підкладали прикріпу квадратної або прямокутної форми; з XVIII ст. зустрічаються прикріпи примхливої форми. З XVII ст. починають застосовувати цвяхи на зразок шпалерних, з шляпками у вигляді п'яти- або семипелюсткової квітки. Заклепки замість цвяхів застосовують з XVIII ст.

Застібки на оправах кириличних рукописних книг перестають виготовляти тільки у XVIII ст., коли картон стає превалюючим матеріалом для виготовлення кришок. У цей час досить поширеною стає практика відмови від застібок при виготовленні оправ з дерев'яними кришками.

¹ Пришивний форзац – складений навпіл один аркуш або конструкція з декількох аркушів, що пришивається до книжного блока як окремий зшиток.

² Суцільнопаперовий прошивний форзац – це сфальцьований в один згин аркуш цупкого паперу, що завширшки перевищує блок на 5–6 мм. На цю величину відгинають корінцеву частину форзаца, яку потім заводять за корінець першого (останнього) зшитка і разом з ним прошивають при зшиванні блока. Після завершення шиття загнутий край форзаца підклеюють до корінця другого (передостаннього) зшитка книжного блока.

Зав'язки є характерними для оправ з картонними кришками (XVIII ст.) і виготовлялися досить короткий час. Переважно це оправы, вироблені іноземними майстрами, які працювали в Російській імперії.

Аналіз оздоблення

Аналіз оздоблення дає змогу точніше визначити регіон, з якого походить досліджувана оправа.

Характер оздоблення первинних оправ у першій та другій половині XVI ст. мав свої відмінності, що були пов'язані як з використанням нових видів інструментів для тиснення (накатки, кліше), так і з новими видами тиснення. Такі інтролігаторські інструменти для тиснення, як накатки (для тиснення рамок та бордюрів) та пластини-кліше (для відтискування значних за розміром декоративних елементів у центрі та в кутах рамок), проникають на східнослов'янські землі разом з новими технічними прийомами оправлення (готична оправа) і стають звичним явищем наприкінці XVI ст. Спочатку сюжетні та рослинні накатки використовуються одночасно з бордюрними басмами та дорожниками різної ширини при утворенні рамок, але вже наприкінці XVI ст. бордюрні басми поступово виходять з ужитку. В деяких провінційних західноукраїнських монастирях бордюрні басми продовжують застосовувати і в першій половині XVII ст. разом зі старими схемами розміщення тиснення та візантійською технікою оправлення, але це скоріше виняток, аніж правило.

Внутрішній простір обрамлення кришок заповнюється басмами наповнення та кліше різного розміру, поєднання яких утворюють досить характерні схеми, що дозволяють визначити, де вони були створені (Росія, Україна, Білорусь).

Різними були і види тиснення, що застосовувалися при декоруванні оправ кирилических книг у XVI ст. У першій половині превалюючим було сліпе тиснення, з середини століття у поєднанні зі сліпим тисненням починає використовуватися тиснення золотом. Спочатку золотом декорувалися окремі елементи тиснення, а наприкінці століття золотим тисненням покривають всю поверхню кришок.

Від XVIII ст. характер оздоблення російських та українських оправ світських книг можна розглядати в одному ряду з європейськими оправами, оскільки починаючи з цього часу їхнє оформлення підпорядковується закономірностям європейської моди, хоча й зберігає певні місцеві

особливості. Оправи книг релігійного змісту, особливо літургійні, здебільшого зберігають в оформленні основні схеми розміщення тиснення, започатковані наприкінці XVI–XVII ст.

Одним з критеріїв атрибуції шкіряних оправ другої половини XVI–XVIII ст., оздоблених тисненням, є вивчення іконографії зображень та аналіз виду тиснення на них. Саме характер оздоблення кришок та зміст сюжетних середників, що застосовувалися для декорування оправ, є головним критерієм розмежування білоруських, російських та українських оправ зазначеного періоду.

З другої половини XVI ст. характерною ознакою українських [22] та білоруських¹ оправ стає застосування сюжетних кліше (середники, косинці) при оздобленні їх тисненням, тоді як на російських оправах переважають рослинно-геометричні кліше. Починаючи з кінця XVI ст. особливо яскраво починають проявлятися відмінності в зовнішньому оформленні оправ, створених у Росії та Україні. Певні відмінності існували також між оправами, створеними в центральних, східних та західних землях України. Особливо вони помітні в оздобленні оправ, виконаних у Києві та Львові. Ці міста з упевненістю можна вважати центрами формування двох шкіл в оздобленні українських оправ другої половини XVI–XVIII ст., які умовно можна назвати київською та галицько-львівською. Зберігаючи однакову стилістику, характерну для українських оправ цього періоду, вони різняться між собою характером розміщення сюжетних та орнаментальних кліше при заповненні кришок оправи тисненням. Найбільш яскраво ці стилістичні відмінності проявляються при оздобленні оправ євангелій. За стилем оздоблення українських оправ XV–XVII ст. з великою вірогідністю можна визначати регіон, з якого походить та чи інша рукописна книга².

¹ Білоруські оправи мають багато спільного в орнаменталіці, але компоновання тиснення на оправах дещо інше.

² На жаль, каталогів з відбитками тиснень, притаманних оправам конкретних українських монастирів, немає. Виняток становить робота Курінного [18], присвячена оправам КПЛ, але наведені в ній знімки інструментів – це досить незначна частина того, що використовували інтролігатори КПЛ. Робота, розпочата дослідниками Києва та Львова з виявлення місцевих оправ XV – першої чверті XVIII ст., засвідчила значне стильове розмаїття в оздобленні українських оправ [31, 32].

Іконографія середників на українських оправах практично не вивчалася, якщо не брати до уваги деяких спостережень, що зустрічаються в працях окремих дослідників стародруків XVII–XVIII ст. [8, с. 46–51; 18, с. 26–33]. Навіть побіжне порівняння середників на тиснених оправах кирилических книг другої половини XVI–XVIII ст., створених на теренах України та Росії, дозволяє виявити певні відмінності (іноді досить значні) в їхньому оформленні. Подібна ситуація простежується як у формах, так і в сюжетах середників, що побутували на українських та російських оправах.

Найчастіше при оздобленні українських оправ застосовували кибалкові, овальні, ромбовидні та прямокутні середники. Значно рідше зустрічаються круглі, восьмикутні та серцевидні середники.

На українських оправах другої половини XVI–XVIII ст. найбільше використовували кибалкові середники. Свою назву ця форма середника отримала за подібність наверхшшя на сторонах середника до кибалки – головного убору, який носили заміжні українки¹. Ця форма середника характерна для оправ, створених у східній та центральній Україні, де за приклад для наслідування правила продукція інтролігаторської майстерні КПЛ². На західноукраїнських оправах ця форма середника з'являється в другій половині XVII ст., де її застосовують переважно при оздобленні євангелій. Середники цієї форми зустрічаються також на сербських та румунських оправах XVII–XVIII ст., але композиційна будова сюжетів на них дещо інша. Практично не зустрічаються вони на російських ужиткових оправах цього періоду. Через брак інформації важко сказати, чи використовувалися середники подібної форми при оздобленні білоруських оправ.

Крім кибалкових середників, в Україні часто використовували овальні середники. Вони відомі на наших оправах з другої половини XVI ст. На сюжетних середниках цієї форми досить часто зустрічаються біблійні сюжети католицької редакції, характерні для польських та литовських оправ. Різновидом овальних середників є мережані середники, що отримали широке розповсюдження в XVIII ст., хоча окремі зразки трапляються з кінця XVII ст.

¹ Назва «кибалковий середник» була введена до наукового обігу П. Курінним.

² Саме через цю майстерню згадана форма середника розповсюджується як Україною, так і поза її межами, зокрема в Сербії, Румунії.

Середники інших форм починають застосовуватися дещо пізніше за кибалкові та овальні. Прямокутні середники зустрічаються на російських оправах з кінця XVI – початку XVII ст., з XVII ст. – на західноукраїнських та львівських оправах, а з XVIII ст. – на оправах КПЛ. На львівських оправах прямокутні середники бачимо здебільшого на напрестольних євангеліях і тільки в поєднанні з середниками інших форм. Ромбовидні середники були найуживанішими в XVII–XVIII ст. Круглі середники були менш поширеними. На російських оправах вони відомі з першої половини XVII ст. [21, Табл. III–11, № 107, Табл. III–12, № 110, 111], на українських зустрічаються переважно в XVIII–XIX ст. Найчастіше середники круглої форми на українських оправах застосовували для оздоблення оправ рукописів форматом у 8°. Круглі середники великих розмірів (діаметром близько 110 мм) характерні для українських оправ другої половини XVIII–XIX ст., форматом у 2°.

На оправах КПЛ середини XVII – першої половини XVIII ст. зустрічаються середники, які О. О. Гусева визначає, як силуетні. Це лише силует Розп'яття або Божої Матері з Немовлям у повний зріст, при цьому немає певного обрамлення. Це досить дрібні зображення, розміром від 2,8 x 1,8 до 4,1 x 2,1 см, що майже завжди відтискувалися в парі (верхня кришка – Розп'яття, нижня – Богоматір з Немовлям). На оправах друкованих видань вони зустрічалися на книгах малого формату (у 8°, 12° аркуша) [8, с. 46]. Подібні силуетні середники на оправах рукописних книг з церковних та монастирських збірок ІР НБУВ зустрічаються також на оправах форматом у 4° і навіть у 2° аркуша.

Середники, створені в Росії та Україні, різняться між собою не лише формою, а й характером сюжетних та орнаментальних зображень на них¹.

На російських оправах одні сюжетні середники зобов'язані своїм походженням давньоруським оригінальним та перекладним творам, для інших характерна фольклорна основа, основою для третіх стали окремі

¹ Інформації про характер оздоблення білоруських оправ у літературі виявити не вдалося, але поодинокі зразки білоруських оправ XVI–XVII ст., які були віднайдені автором при дослідженні рукописних збірок Києва та Львова, свідчать, що на характер оздоблення білоруських оправ, крім оправ КПЛ, мала вплив також і польська інтролігаторська традиція. Незначний обсяг виявленої інформації не дозволяє визначити характерні ознаки оздоблення, притаманні саме білоруським оправам.

біблійні сцени та персонажі. Середники з одним і тим самим сюжетом могли мати різну форму – круглу, прямокутну або ромбовидну і зустрічатися в кількох варіантах, які значною мірою відрізнялися один від одного і побутували впродовж значного проміжку часу.

Середники із зображенням єдиного під деревом (пальмою), лева та єдиного під короною, пелікана з пташенятами, дерева перідексії з голубами, що сидять на ньому, стали своєрідним фірмовим суперекслібрисом інтролігаторських майстерень Троїце-Сергієвої Лаври та Московського Печатного двору [23–24]. Оздоблення на оправах цих установ (особливо середники) правило за взірць для наслідування для інших монастирських майстерень. Тому середники з цими сюжетами зустрічаються також на оправах, створених у віддалених від Москви російських монастирях: їх копіювали, але вони ніколи не були ідентичні своїм прототипами і відрізнялися від них не тільки дрібними деталями або розміром, але й якістю виконання різьблення кліше. Особливо часто подібні сюжети зустрічаються на оправах рукописних книг, створених старообрядцями. На українських оправах середники з цими сюжетами не виявлені, і їхня наявність на досліджуваних оправах є прямою вказівкою на російське походження оправи або майстра, який її виготовив.

На українських оправах орнаментальні середники відтискувалися переважно на нижній кришці, а сюжетні – або тільки на верхній, або на обох відразу. З XVIII ст. ця традиція порушується, і орнаментальні середники починають відтискувати на верхніх кришках оправ.

Різноманітною була тематика зображень на середниках українських оправ – від рослинного та геометричного орнаменту до складних сюжетних композицій. Біблійні сюжети були звичним явищем на середниках українських оправ. На сюжетних середниках зображалися як окремі фігури – Христа, Божої Матері з Немовлям¹, царя Давида, Іоанна Дамаскіна, так і цілісні біблійні сюжети – «Розп'яття»², «Благовіщення», «Успін-

¹ Зображення Богородиці на середниках відоме у різних варіантах: оплічне, поясне, в повний зріст, на престолі. Ці зображення ніколи не вивчалися мистецтвознавцями, і зараз важко сказати, які саме іконографічні типи Богородиці були характерними для середників того чи іншого регіону України.

² Сюжет «Розп'яття» на середниках може мати кілька варіантів: Розп'яття з двома

ня», «Трійця», «Вознесіння» тощо. Найбільш популярними сюжетами на середниках українських оправ XVI–XVIII ст. були «Розп'яття з предстоячими» та «Матір Божа з Немовлям» у різних варіантах. У випадках, коли при оздобленні оправи одночасно обиралися обидва сюжети, їхнє використання було чітко регламентоване: перший із зазначених сюжетів розміщувався на верхній кришці, другий – на нижній. Зображення Ісуса Христа та Богородиці на середниках, як і на іконах, обов'язково супроводжувалися абрєвіатурами їхніх імен. Написи на середниках також могли бути датуючою ознакою. На деяких середниках абрєвіатура імені Ісуса Христа (IC XC) пишеться з грецькою літерою «сигма» – (ΙΣ ΧΣ). Ця літера як еквівалент великої старослов'янської літери «С» широко вживалася в східнослов'янських рукописах у XVII ст., тому її наявність в абрєвіатурі імені Христа може бути датуючою ознакою, що безпосередньо вказує на час створення середника, тобто на XVII ст.

Як на російських, так і на українських оправах сюжетні середники певної тематики виконували функцію своєрідної видавничої марки. Наприклад, для оправ КПЛ – це зображення Божої Матері з Немовлям на престолі з предстоячими Антонієм та Феодосієм та в оточенні печерських святих, Успенської церкви, а також орденського знаку Андрія Первозванного. На оправах, виготовлених у майстерні при Львівській Успенській церкві, як фірмовий знак використовувався кибалковий середник із сюжетом «Успіння Богородиці»¹.

Сюжетні композиції зазвичай займали весь внутрішній простір середника. Лише для кибалкових та ромбовидних середників відомі випадки, коли сюжети всередині них розміщувалися в геометричних фігурах іншої форми (овал, восьмикутник, прямокутник). Простір, що утворювався

предстоячими, з чотирма предстоячими або зовсім без них. Останній варіант Розп'яття характерний для середників невеликого розміру та для контурних середників. Розп'яття на середниках може зображуватися на фоні Єрусалимської стіни, середньовічного міста, або все тло середника заповнюється квітковим орнаментом. Наявність квіткового фону є характерною ознакою українського походження середника. Найчастіше такий фон середників зустрічається на оправах, що датуються кінцем XVII–XVIII ст.

¹ Безумовно, й інші інтролігаторські майстерні (особливо ті, що існували при церковних інституціях) також мали лише їм притаманні середники. Їх виявлення можливе тільки при комплексному вивченні церковних рукописних та книжкових збірок, що збереглися цілісним масивом упродовж значного проміжку часу.

між геометричною фігурою і контуром середника, заповнювався переважно рослинним орнаментом та голівками херувимів. На кибалкових середниках подібне спостерігається тільки для оправ XVIII ст. Для утворення додаткових геометричних фігур у середині цих середників застосовували витягнутий овал, прямокутник та шестикутник.

Розміщення сюжетних зображень у ромбовидних середниках мало певні відмінності на оправах XVII та XVIII ст. На оправах XVII ст. сюжети займали овал, вписаний у простір ромба, вільна частина якого заповнювалася квітковим орнаментом та голівками херувимів, тоді як для оправ XVIII ст. характерним був ромбовидний середник, простір якого повністю заповнювався сюжетною композицією, без додаткового обрамлення та елементів декоративного оздоблення [8, с. 46]. Крім того, на оправах видань друкарні М. Сльозки виявлено ромбовидний середник, у середину якого вписаний восьмикутник, чотири грані котрого частково співпадають з гранями ромба, та два варіанти ромбовидних середників, у внутрішній простір яких вписано три сюжетні медальйони, облямовані рослинними паростками [10, с. 824]. Подібні середники можуть також зустрічатися на оправах Львівського ставропігійного братства. Відомо, що М. Сльозка за життя опраправляв книги для братства, а після смерті все друкарське начиння його майстерні було придбане Львівською ставропігією.

На жаль, спеціальних альбомів з атрибуції елементів тиснення на оправах кириличних рукописів досі не існує, але певну допомогу у вирішенні цього питання можуть надати окремі статті, що були опубліковані в другій половині минулого та на початку нинішнього століть.

Для атрибуції оправ за елементами тиснення на російських оправах можна рекомендувати праці С. О. Клепікова [21], В. В. Калугіна [23–24], О. М. Шварц [25–26], Л. Б. Белової [27], в яких не тільки досліджується історія появи тих чи інших сюжетних середників, але й наводяться протирки та фото з сюжетних середників, косинців, басм та накаток. Деякі загальні відомості стосовно характеру оздоблення українських оправ, окремі зразки протирок з середників та інтролігаторських інструментів наводяться в працях П. Курінного [18], С. О. Клепікова [28], О. Гусевої [8], О. М. Гальченко [10, 29–32] та С. В. Зінченко [13–16, 34–35]. Робіт, присвячених вивченню оздоблення білоруських оправ, виявити не вдалося.

У визначенні сербських оправ допоможуть каталоги, що видавалися Музеєм ужиткового мистецтва [35, 36], а також праці К. Василева [37, 38], В. Секулича [39], З. Янц [40, 41]. Про зовнішній вигляд болгарських оправ XV–XVIII ст. – схеми розташування оздоблень на кришках оправ, орнаментацию та види оздоблень – дають уявлення роботи П. Атанасова [42], Б. Райкова [43] та Д. Караджової [44].

Наведена в статті інформація, отримана через візуальне обстеження оправ рукописних книг, дозволяє з високим ступенем вірогідності встановлювати їхню первинність чи вторинність. Її також було апробовано і на оправах стародруків з колекції НБУВ. Результатом виконаної роботи став висновок про те, що дана методика може використовуватися для атрибуції оправ як рукописних книг, так і стародруків. Вірогідність атрибуції первинності оправ за нашими підрахунками сягає 95%.

У процесі вивчення оправ рукописних книг та стародруків можуть виявитися й інші ознаки їхньої первинності та вторинності. Цілеспрямовані роботи в цьому напрямі лише почалися, і класифікація ознак, характерних для первинних та вторинних оправ, може бути в подальшому розширена.

Список використаних джерел

1. Клепиков С. А. Описание давних русских обиходных переплетов / С. А. Клепиков // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР – М., 1976. – Вып. 2, ч. 1. – С. 51–77.
2. Калугин В. В. Вопросы описания давнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной переплетной техники / В. В. Калугин // МР. – М., 1990. – Вып. 3. – С. 201–245.
3. Зінченко С. Живописні Розп'яття на оправах рукописних книг із збірки Національного Музею у Львові / С. В. Зінченко // Українська Хрестологія: Тези і резюме наук. конф. 24 жовтня 1996. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1996. – С. 26–28.
4. Зінченко С. Розп'яття XV ст. на оправі Євангелія 1571 р. із с. Угорок. (Унікальний вид інтролігаторства) / С. В. Зінченко // Сакральне мистецтво Бойківщини: Третє наук. читання пам'яті Михайла Драгана: Матеріали виступів на конф. 19–20 листопада 1998 р., м. Дрогобич / Музей «Дрогобиччина». – Дрогобич: Відродження, 1998. – С. 132–136.

5. Зінченко С. Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) / С. В. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 113–118.

6. Зінченко С. Малярські оправи кириличних кодексів XV–XVIII ст. у збірці НМЛ ім. Андрея Шептицького / С. В. Зінченко // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів: Львівська обласна книжкова друкарня, 2006. – Вип. 4(9). – С. 126–132.

7. Зінченко С. Іконопис як вид декоративного оздоблення оправ XV–XVIII ст. / С. В. Зінченко // Тези доповідей науково-технічної конф. професорсько-викладацького складу, наук. працівників і аспірантів УАД. – Львів, 5–8 лютого 2007 р. – Львів: УАД, 2007.

8. Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.: Методические рекомендации / А. А. Гусева. – М.: РГБ, 1997. – С. 46–51, 107–113.

9. Консервация и реставрация книг: Метод. рекомендации / ВГБИЛ. – М., 1980. – С. 48.

10. Гальченко О. М. Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні М. Сльозки / О. М. Гальченко // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану О. Кульчицького з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – С. 810–827.

11. Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис / О. М. Гальченко. – К., 2005. – 375 с.

12. Зінченко С. Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею у Львові / С. В. Зінченко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2000. – Вип. 4. – С. 101–112.

13. Зінченко С. Найдавніші українські оправи книжок з блінтовим тисненням зі збірки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України / С. В. Зінченко // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240. – С. 457–470.

14. Warsztaty introligatorskie w skryptoriach *Zinczenko* klasztorów metropolii Suczawskiej XIV–XV w. // Klasztorne ośrodki piśmiennictwa i kultury w krajach słowiańskich. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAM, 2005. – S. 123–134. – (Biblioteka Ekumenii i Dialogu: T. 26).

15. Зінченко С. Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Переми-

шльської єпархії XV–XVII ст. / С. В. Зінченко // Рукописна і стародрукована книга. Зб. праць: Міжнародна конф. (XIII Федоровський семінар) «Рукописна і стародрукована книга». Львів, 23–25 квітня 2004 р. – Львів, 2006. – С. 113–141.

16. Зінченко С. Особливості конструкції та декоративного оздоблення галицьких оправ XV–XVIII ст. візантійського типу / С. В. Зінченко // Тези доповідей науково-технічної конф. професорсько-викладацького складу, наук. працівників і аспірантів УАД. Львів, 31 січня – 3 лютого 2006 р. – Львів: УАД, 2006. – С. 57.

17. Зінченко С. В. Візантійсько-балканські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях Київської митрополії XIV–XVII ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 : захищена 26 вересня 2006 : утв. 12 березня 2008 / С. В. Зінченко. – Львів, 2007. – 180 с.+76 табл.

18. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. / П. Курінний. – К., 1926. – С. 5–39. – (Окремий відбиток з 1-го тому «Труди УНІК»).

19. Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии. / В. Н. Щепкин. – М., 1918. – С. 29–30.

20. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография / Е. Ф. Карский. – М.: Изд-во АН СССР, 1928 – С. 117.

21. Клепиков С. А. Орнаментальные украшения переплетов конца XV – первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря / С. А. Клепиков // Зап. отд. рукописей / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 57–73. – (Приложение: Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописных собраний. – С. 313–465).

22. Широцький К. В. Наше стародавнє інтролігаторство / К. В. Широцький // Книгарь. – К., 1919. – Ч. 17. – Стб. 1033–1034.

23. Калугин В. В. Символика сюжетного средника (По материалам изданий XVI–XVII вв. Московского Печатного двора) / В. В. Калугин // Герменевтика давнерусской литературы / Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. – М.: Наследие, 1989. – Сб. 2: XVI – нач. XVIII вв. – С. 19–34.

24. Калугин В. В. Сюжетные средники Московского Печатного двора (Отражение символика в книжном переплете) / В. В. Калугин // Книга в России до середины XIX века. Тез. докл. 3-ей Всесоюзн. науч. конф. Ленинград, 2–4 октября 1985 г. – М., 1985. – С. 25–26.

25. Шварц Е. М. Переплеты XV в. Софийско-Новгородской библиотеки / Е. М. Шварц // ВИД. – 1981. – № 13. – С. 242–252.

26. Шварц Е. М. О византийском влиянии на русский переплет / Е. М. Шварц // ВИД. – 1991. – № 23. – С. 169–181.
27. Белова «Видение царьградское» на переплетах рукописных и старопечатных книг БАН / Л. Б. Белова // Материалы и сообщения по фондам отдела рукописей БАН. – СПб., 2006. – С. 167–205.
28. Клепиков С. А. Из истории украинского переплета XVII–XVIII ст. / С. А. Клепиков // История книги и издательского дела. – Л.: БАН СССР, 1977. – С. 53–61.
29. Гальченко О. М. Тиснення як основний вид оздоблення оправ // О. М. Гальченко. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. – К., 2005. – С. 187–210.
30. Гальченко О. М. Сюжетні середники на українських оправах другої половини XVI–XVIII ст.: перспективи вивчення / О. М. Гальченко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Книга в історії і культурі: міжвуз. зб. наук. праць / ред. кол. А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012 – С. 147–160.
31. Гальченко О. М. Оправи на Євангеліях XVI ст. / О. М. Гальченко, С. В. Зінченко. – Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 155–178: іл.
32. Гальченко О. М. Сюжети середників шкіряних оправ з майстерні Києво-Печерської Лаври: спроба іконографічного вивчення / О. М. Гальченко, С. В. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 268–304.
33. Зинченко С. Методические рекомендации для описания, локализации и датирования средневековых кожаных переплетов с тиснением / С. В. Зинченко // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – С. 5–18.
34. Зинченко С. Суперекслібриси Львівського магістрату XVI–XVII ст. / С. В. Зинченко // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – С. 828–846.
35. Povezi i okovi knjiga iz jugoslovenskih kolekcija / Muzej Primenjene Umetnosti. – Београд, 1973. – 118 с.: іл.
36. Јанц З. Повезивачи српских књига. МПУ: Каталог / З. Јанц. – Београд: МРУ, 1981. – 76 с.: іл.

37. Васиљев К. Дечански повези XVI века // Археографски прилози. – Београд, 1981. – № 3. – С. 183–194.
38. Васиљев К. Повез XVI века у обједињеној групи српских рукописа (Књиговезачка и писарска делатност дијака Јована) // Археографски прилози. – Београд, 1995. – № 17. – С. 113–131.
39. Секулић В. Повез старих српских књига // Библиотекар. – Београд, 1952. – № 3/4. – С. 109–119.
40. Јанц З. Иконографске композиције на кожним повезима српске ћирилске књиге / З Јанц // Зборник за ликовне уметности. – Нови Сад, 1967. – № 3. – С. 207–218.
41. Јанц З. Кожни повези српске ћирилске књиге XII до XIX века / З Јанц. – Београд: ШИП «Србија», 1974. – 172 с.
42. Атанасов П. Български художествени подвързи и обкови // Известия на народна библиотека «Кирил и Методиј» за 1960–1961 г. – София, 1963, – Т. 2 (8). – С. 274–324.
43. Райков Б. За старите български художествени подвързии и окови // Зборник МПУ. – Београд, 1974. – № 18. – С. 33–38.
44. Караджова Д. Подвързийната украса в Котленския книжовен център през XVIII век // Старобългаристика / Paleobulgarica. – 1984. – № 1. – С. 64–78.

Summary

The article deals with the question of attribution of primary and secondary settings in the description of Cyrillic manuscripts of the XVI century. Considering the basic types of bindings that are on the books of this period, the author focuses on leather bindings, the most common in that period. Considering the structural and technological features of the dated Cyrillic manuscript bindings the author identifies a number of key characteristics. Attention should be paid for more accurate attribution of the original bindings and those of later time. The examples from the author's own experience have shown how by the visual examination of the manuscript and its binding components we can identify the primary and secondary binding.

Key words: attribution of bookbinding, decoration bookbinding, structural and technological features of dated Cyrillic manuscript bindings, stampings on the Cyrillic manuscript bindings.